

חִיּוּב בּוֹשֶׁת בְּזִמָּן הַזֶּה

התורה מייחסת חומרה יתרה לבושת דברים ולהוצאת שם רע. כותב הרמב"ם (הלכות דעות ז ג):

אמרו חכמים: שלש עבירות נפרעין מן האדם בעולם הזה ואין לו חלק לעולם הבא, עבודת כוכבים וגילוי עריות ושפיכות דמים ולשון הרע כנגד כולם, ועוד אמרו חכמים: כל המספר בלשון הרע כאילו כופר בעיקר.

כשהיו בישראל בתי דין סמוכים, הם היו דנים בדיני בושת לא רק במקרים שהתלוותה לה חבלה גופנית, אלא גם כשהבושת הייתה הפגיעה היחידה, כדברי המשנה (בבא קמא ח ג):

התוקע לחבירו נותן לו סלע. רבי יהודה אומר משום רבי יוסי הגלילי: מנה. סטרו, נותן לו מאתים זוז. לאחר ידו, נותן לו ארבע מאות זוז. צרם באזנו, תלש בשערו, רקק והגיע בו רוקו, העביר טליתו ממנו, פרע ראש האשה בשוק – נותן ארבע מאות זוז.

לאור זאת, לכאורה, היה בית הדין אמור לחייב גם על ביוש בדברים בלבד. אף על פי כן אומרת הגמרא (בבא קמא צא ע"א) לעניין החיוב על רקיקה:

אמר רב פפא: לא שנו אלא בו, אבל בבגדו – לא. וניהוי כי בייש בדברים! אמרי במערבא משמיה דרבי יוסי בר אבין, זאת אומרת: ביישו בדברים פטור מכלום.

הגמרא קובעת כי המבייש בדברים בלבד פטור מתשלום. כלומר, חיוב בושת אמנם אינו כרוך בחבלה גופנית, אבל הוא תלוי בכל אופן במגע גופני.

בתור מקור לדין מהתורה, הביא הרא"ש את דינה של אישה שהחזיקה במבושיו של איש (דברים כה יא):

ונראה לי טעמא משום דכתיב והחזיקה במבושיו, דמשמע דלא חייבה תורה אלא על בשת גופו, אבל בשת דברים או רקק על בגדו פטור. ורב שרירא ז"ל כתב (בבא קמא ח טו) דאף על בשת דברים מנדים אותו עד שיפייסנו כראוי לפי כבודו, מסתברא דיותר בשת בדברים מבשת של חבלה, דאין דבר גדול כלשון הרע ודבה שאדם מוציא על חברו.

הרא"ש הביא, אפוא, מקור עקרוני לפטור מתשלום בבושת דברים, אבל מיד הוא מעלה פתרון לבעיה המעשית שעולה מפטור זה – במקום לחייב את המבייש בתשלום, "מנדים אותו עד שיפייסנו כראוי". חכמים ראו צורך לחייב את המבייש ולו בדרך עקיפה, מפני שבושת דברים חמורה מבושת של חבלה – "אין דבר גדול כלשון הרע ודבה שאדם מוציא על חברו".

אפשר שהתורה לא חייבה בבושת דברים מפני שאי אפשר לנהל חברה מתוקנת כאשר כל אמירה בלתי ראויה יכולה להפוך לעילה לתביעה משפטית. חשוב לציין שבכל פגיעה, גם אם אין עליה חיוב משפטי, מוטלת על הפוגע חובה אישית לפייס את הנפגע ולרצות אותו, כפי שפסק הרמב"ם (הלכות תשובה ב ט):

אבל עבירות שבין אדם לחברו... אפילו לא הקניט את חברו אלא בדברים, צריך לפייסו ולפגוע בו עד שימחל לו.

כאשר הרמב"ם (חובל ומזיק ג ז) מביא את הפטור על בושת דברים, הוא מיד מבהיר שאין בזה הקלה במעשה האיסור:

אף על פי שהמבייש שאר העם בדברים פטור מן התשלומין ועון גדול הוא, ואינו מחרף ומגדף לעם ומביישן אלא רשע שוטה, ואמרו חכמים

הראשונים שכל המלבין פני אדם כשר מישראל ברבים אין לו חלק לעולם הבא.⁹⁶

עונש גופני על ביוש

אמנם אין חיוב תשלומים מן הדין על המבייש, אלא רק מצד קנס, אך מנגד ישנו עונש גופני בחלק מהמקרים. התורה קובעת (דברים כ"ז) שחתן המוציא שם רע על כלתו ואומר שלא מצא לה בתולים, ענשו מלקות, ובנוסף עליו לשלם קנס של מאה כסף לאבי הנערה. בגמרא מצאנו מקרים נוספים של הוצאת דיבה, שבהם הלכו האמוראים את המוציא דיבה על חברו.

למשל, הגמרא (כתובות י"א) מביאה מעשה:

ההוא דאתא לקמיה דרב נחמן, אמר ליה: פתח פתוח מצאתי, אמר ליה רב נחמן: אסבוהו כופרי.

חתן בא לרב נחמן לאחר נישואיו, ואמר שמצא פתח פתוח (כלומר שכלתו אינה בתולה). רב נחמן העניש אותו על שהוציא דיבה, והורה להלקות אותו בענפים עוקצניים של דקל.⁹⁷

96. יש לציין שהרמב"ם כתב זאת על "המבייש שאר העם" – למעט המבייש תלמיד חכם שדינו שונה, כפי שכתב הרמב"ם (שם ה): ואם בייש תלמיד חכמים חייב לשלם לו בושת שלימה, אף על פי שלא ביישו אלא בדברים. וכבר נפסק הדין שכל המבייש תלמיד חכמים אפילו בדברים, קונסין אותו וגובין ממנו משקל חמשה ושלשים דינר מן הזהב שהוא משקל תשעה סלעים פחות רביע, וקבלה היא בדינו שגובין קנס זה בכל מקום בין בארץ בין בחוצה לארץ. מדובר בקנס מיוחד שאינו כפוף לכללים הרגילים, ומקורו, בדברי הירושלמי (בבא קמא ח'ו): חד אמר בשם ריש לקיש: המבייש את הזקן נותן לו דמי בושתו משלם. חד בר נש איקפד לרבי יודה בר חנינה, אתא עובדא קומי ריש לקיש וקנסיה ליטרא דדהב. הירושלמי מביא בשם ריש לקיש שהמבייש תלמיד חכם משלם דמי בושתו, ואף מספר שריש לקיש יישם דין זה בפועל.

97. בהמשך דנה הגמרא בפסיקה זו, ולפי אחד הפירושים חיוב המלקות הוא אכן על הוצאת הדיבה. לפי פירוש אחר שם, לא על הדיבה הוא התחייב מלקות, אלא שרב נחמן הסיק מדבריו כי הוא רגיל בזנות ועל זאת הלקה אותו.

מעשה נוסף מביאה הגמרא (פסחים ק"ג ע"ב):

כי הא דטוביה חטא ואתא זיגוד לחודיה ואסהיד ביה קמיה דרב פפא. נגדיה לזיגוד. אמר ליה: טוביה חטא וזיגוד מינגד? אמר ליה: אין, דכתיב לא יקום עד אחד באיש, ואת לחודך אסהדת ביה – שם רע בעלמא קא מפקת ביה.

הגמרא מספרת על אדם ושמו טוביה שחטא, ובה זיגוד והעיד נגדו ללא עד נוסף עמו. רב פפא הלך דווקא את זיגוד. תמה זיגוד: טוביה הוא שחטא, ואתה מלקה אותי? השיב לו רב פפא: כן, מפני שעברת על איסור 'לא יקום עד אחד באיש', וכיוון שהעדת לבדך – הרי שהוצאת עליו שם רע. יתכן שמהגמרות הללו נבע פסקו של המרדכי (בבא מציעא שו):

עוד מצאתי ראובן טוען על שמעון אונתי בדברים, והביא עדים שאינה אותו, דין זה פסוק ממתיני' דתנן: כשם שיש אונאה במקח וממכר כך יש אונאה בדברים, דתנו רבנן: לא תונו איש את עמיתו – באונאת דברים הכתוב מדבר, ומסיק: זה לא ניתן להשבון, הלכך מלקים אותו שהרי עבר על לאו גמור.

על דברי המרדכי תמה הבית יוסף: כיצד אפשר להלקות על אונאת דברים,⁹⁸ הרי 'לא תונו' הוא לאו שאין בו מעשה ואין לוקין עליו? משיב הבית יוסף שאולי כוונתו למכת מרדות. כדברים האלה פסק גם הרמ"א:

ויש אומרים דמכין אותו מכת מרדות. (חושן משפט תכ לח)

התייחסות חמורה נוספת להוצאת דיבה ושם רע מביאה הגמרא מברייטא:

דתניא: הקורא לחבירו עבד – יהא בנידוי, ממזר – סופג את הארבעים, רשע – יורד עמו לחייו. (קידושין כח ע"א)

98. אמנם דבריו נשענים על איסור "לא תונו" המכוון לגרימת צער לחברו, אך לכאורה הוא הדין לבושת. וכן בדוגמה של הכינוי "עבד", ישנו גם צד שאולי ייווצר לו נזק בתחום של פסול יוחסין.

ופירש רש"י במקום:

יהא בנידוי - היו מנדין אותו שמזלזל בישראל כל כך, אף הם יזלזלו בו. סופג את הארבעים - היו קונסין מכות מרדות, וניחא ליה הא מנידוי. רשע יורד עמו לחייו - כלומר לזו אין בית דין נזקקים, אבל הוא מותר לשנאתו ואף למעט פרנסתו ולירד לאומנתו.

מדברי רש"י עולה שישנן תגובות שונות כלפי כל אחד מסוגי הכינויים שבברייתא, לכל כינוי מתאימה תגובה אחרת על פי רמת חומרתו. במקרה שבו הכינוי אינו חמור כל כך, בית הדין אינו מתערב, אלא מאפשר לנפגע לנטור טינה כלפי הפוגע ולפגוע בפרנסתו.⁹⁹

דרכי ענישה בימינו

תשלום בושת הוא מהתחומים שבהם בית הדין, באופן עקרוני, אינם דנים בזמן הזה. בושת הוא מהתשלומים שאינם נחשבים לחסרון כיס, שהרי המתבייש לא הפסיד ממון, ואם כך לא חל עליו הכלל של "עבדין שליחותיהו".¹⁰⁰

במשך הדורות הוצעו אפשרויות שונות לפיצוי על נזקים שאי אפשר לדון, לדוגמה על ידי תקנות הקהל, או על ידי נידוי שבדרך כלל מביא לבסוף לתשלום. וכבר כתב בשו"ת שבט הלוי (חלק ח סימן ש):

99. מדברי המהרש"ל (ים של שלמה בבא קמא ח נב) עולה שגם כשאדם רומז על אחר שהוא חשוד בעבירה, ולא רק אומר חד משמעית שהוא חוטא, חייב: "והיכא שיצא קול על אשה שזנתה במקום אחר, ששמה סוריא או טבריא, וקרא אח"כ לזה האשה סוריא או טבריא, ואמר לא כוונתי לזה החרוף - נראה, מאחר שיצא כבר הקול עליה, שהיא נחשדת באותה מקום, אם כן הוה כאילו אמר לה להדיא. דהא עיקר הטעם מחמת ביוש הוא, וכבר נתלבנה ונתביישת ברבים".

100. רק בדינים שכיחים שיש בהם חסרון כיס, נחשבים הדיינים בזמננו לשליחיהם של הדיינים הסמוכים בעבר.

הנה בנוגע אם יש מומחים בכלל? ודאי יש מומחים גם בזה"ז, (כמבואר בש"ך סי' כ"ה סוס"ק י"ג וכן מתבאר מתוך הפוסקים סי' ג' ס"ב ועוד)... וגדר מומחים – כתב סמ"ע (סי' ג' ס"ק ה) שהם חשובים כר' נחמן בדורו, בקיאי במשנה ותלמוד בקיאי בשיקול הדעת, וכבר עיינו בדיני כמה שנים, וניסו אותם כבר הרבה פעמים ולא ראינו בהם טעות... ואם המדובר כאן במומחים כאלה – מי יודע להכריע בזה, מ"מ יתכן דדור ודורשיו, וכללי הטור והסמ"ע הם רק אמת המדה איך לתאר מומחה גם לפי ירידת הדורות שלפנינו, וב"ה שישנם גדולי התורה וגדולי הדיינים, ובודאי מדובר בכאלה ה' יאריך ימיהם.

אם כן, כשאין דיינים סמוכים, אין גובים בושת כלל, ואפילו בושת גמורה. אף על פי כן, חומרת הנזק, וכן הצורך לגדור את הרבים לבל ירבו בביוש, הצריכו ענישה למבייש את חברו: דרך אחת שהונהגה היא הנידוי עד שהמבייש ישלם, והדרך הנוספת היא יכולת בית הדין לענוש משום 'מגדר מילתא'.¹⁰¹

כאמור, הרמ"א מציין את מכת המרדות כעונש אפשרי, אך עונש כזה אינו ישים בימינו¹⁰². והנה רב שרירא גאון כתב לנדות גם על בושת דברים, עד

101. כל זאת בהנחה שהנתבע מוכן להגיע לדין תורה, אחרת בית הדין יכול לתת היתר לפנות לבית המשפט, ושם יהיה התובע זכאי לקבל את כל הסכום שפסק השופט. וכן כתב בספר חבל נחלתו יג מה: "הקושי הגדול בדורנו שבנוסף לכך שאין לנו דיינים סמוכים היכולים לכופ לדין לפניהם, אין משמעות כמעט לנידוי, ובעיקר שחלק גדול מהציבור אינו שומע לרבנים ונידוי שלא כל הציבור מקבלו הוא חלש בהשפעתו. ולכן קשה מאוד להוציא ממון בימינו על סמך תביעה כזו, אא"כ התובע והנתבע מסכימים להיות נידונים לפני תלמיד חכם. בשאלה שלפנינו (פרסום מבייש באינטרנט) יש לדון גם מצד היבטה הציבורי כללי. כוח התקשורת גדול מאוד, ופרסום ידיעה שקרית אחת יכול להסב נזקים גדולים מאד הן כלכלית והן אישית... לכן נראה שבימינו כדי לסתום פיות מוציאי שם רע יש ליטול רשות מבית דין ולתבוע את המספרים ומפרסמים בבית משפט על פי חוק לשון הרע".

102. כבר העירו כי הנידוי פחות אפקטיבי בימינו מאשר בזמן הראשונים, שבו היהודים חיו בקהילה סגורה שכפופה כולה לסמכות התורנית. בחברה כזו בוודאי יחוש המנודה שלא בנוח ומן הסתם גם פרנסתו תיפגע, והוא ימהר לשלם כדי שיתירו את נידויו. בחברה שלנו הדברים שונים לגמרי, ונכון לחפש פתרון אחר.

שיפייסנו כראוי לפי כבודו. הרא"ש גם הוא תמך בענישה זו משום חומרת הפגיעה בבושת דברים, שגדולה מחבלה.

אם כן, קיימות שתי דרכי התמודדות עם בושת דברים: תקנת הגאונים לנדות עד התשלום הראוי, וגבייה ישירה על ידי בית דין למגדר מילתא. לכל אחת מהדרכים הללו יתרונות משלה. תקנת הגאונים יכולה להתבצע על ידי כל בית דין, אלא שכוחה המעשי תלוי באפקט האיום שיוצר הנידוי, ולא תמיד הוא יעיל. הענישה "למגדר מילתא", ישירה ויעילה, אלא שלא כל בית דין מוסמך לבצע אותה¹⁰³.

תקנת הגאונים ו'מגדר מילתא' הן שתי דרכים מקבילות, ושתייהן נפסקו בשולחן ערוך (חושן משפט תכ לח):

רקק בחבירו, חייב. אבל רקק בבגדיו, או שביישו בדברים, פטור; ויש לבית דין בכל מקום ובכל זמן לגדור כפי מה שיראו. ויש אומרים שמנדין אותו עד שיפייס המבוויש. הגה: ויש אומרים דמכין אותו מכת מרדות.

הרב יועזר אריאל סובר שבית הדין יכול לחייב את המבייש בממון מדין פשרה. הוא לומד זאת מדין חיוב שבועה בזמננו, ומכיוון שאין משביעים היום, במקרה של חיוב שבועה בית הדין כופה פשרה במקומה¹⁰⁴. וכשם

103. הרב צבי ליפשיץ (תחומין טז עמוד 387) דן בשאלה האם בית דין שפועל בהסכמת המועצה הדתית יכול לדון ענייני בושת מכוח "מגדר מילתא". הרב ליפשיץ נוטה לומר שאכן יש להם סמכות, ומכל מקום מעדיף לא להסתמך על זה (במקרה הדיינים עצמם אינם מומחים וגדולים בהוראה). כסיוע לטענה שהסמכות נתונה לבית דין זה, מביא הרב ליפשיץ את דברי הרדב"ז (שו"ת הרדב"ז ד אלף קצ), ואת דברי הרא"ה קוק (דעת כהן עמוד שעד). לאחר כל זה, מסתייג הרב ליפשיץ מעט, מכיוון שלדעת המהרש"ל (מובא בש"ך ב, ד) רק בית דין של "מומחים וגדולים בהוראה" בעצמם יכול לקנוס. אמנם הפרישה חולק, וגם מהב"ח לא נראה כמהרש"ל, אבל מכלל ספק לא יצאנו.

104. תחומין יד עמוד 152, על פי שולחן ערוך (חושן משפט יב ב) "ואם חייבו בית דין שבועה לאחד מהם, רשאי הבית דין לעשות פשרה ביניהם כדי ליפטר מעונש שבועה".

שבית הדין יכול לכפות פשרה במקום שבועה, כך הוא יכול להמיר את הנידוי בפשרה ולגבות את הפיצוי מהמבייש.¹⁰⁵

שומה ממונית

בושת אינה נזק ממוני שאפשר לשום אותו על ידי מומחים, ולכן השומה מורכבת ומשתנה לפי שיקול הדעת של בית הדין.

הרב אשר וייס (קובץ דרכי הוראה ה עמוד קא) עמד על הקושי של בית הדין היום לאמוד את מידת התשלום בגין עגמת נפש (במצב שיסנה התחייבות לשלם זאת), ולכן העדיף לתת היתר לפנות לשם כך לבית המשפט:

בנידון דידן אין התחייבות ברורה על סכום מסוים, אלא שדרכו של השופט להפעיל שיקול דעת שרירותי בבואו לקבוע את גובה הפיצוי, אך בית הדין האמון על אמת המידה של אמת וצדק בשכל התורה אין לו כלים להשית באופן שרירותי סכום גבוה לתשלום, דהלא אין אנו דנים דיני חבלות בזמן הזה ואין כאן נזק ממוני ברור ומוגדר, אלא צער ועוגמת נפש נוראית ופגיעה בלתי הפיכה בבריאותו – ועל אלה אין בידנו להשית תשלום וגם אין מפתח מסוים ומוגדר במשפט הערכאות שעל פיו נוכל לקבוע אמת מדה לתשלום. ומשום כך נראה דיש לנו למשוך ידינו ממשפט זה ולהתיר לו לפנות לערכאות.

עם זאת, במשנה (בבא קמא ח ג) מובאים קנסות קבועים שקבעו חז"ל, והם יכולים ללמד על כיוון כללי בעניין, וזה לשון המשנה:

התוקע לחברו נותן לו סלע. רבי יהודה אומר משום רבי יוסי הגלילי: מנה. סטרו, נותן לו מאתים זוז. לאחר ידו, נותן לו ארבע מאות זוז.

105. הכוונה לנידוי שהזכיר רב שרירא גאון. הרב הלל גפן מציין שקיימת גם הבנה אחרת, והיא שמדובר על אפשרות שבית הדין יציע פשרה במקרה של שבועה לבעלי הדין, אף שהדין כבר ידוע ובעצם כבר "נגמר הדין", ואין מדובר פה כלל על כפיית פשרה (מאמר "פיצוי על הוצאת דיבה בכלי התקשורת", אתר דין תורה).

צום באזנו, תלש בשערו, רקק והגיע בו רוקו, העביר טליתו ממנו, פרע
ראש האשה בשוק – נותן ארבע מאות זוז.

לסיכום, על בושת דברים אין חיוב בממוני, אך בית הדין רשאי לעשות זאת
מטעם "מגדר מילתא", לפי צורך השעה "למען יראו וייראו". וכן בדרך של
הטלת נידוי עד שהמבייש ישלם כפי מה שייראה לבית הדין ראוי בהתאם
למקרה.